

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН ТИМСОЛЛАРИ ПОЭТИК ТАҲЛИЛИ

Санақулов Улугбек,

Самарқанд давлат чет тиллари институти тадқиқотчи

Аннотация: Мазкур илмий мақолада Алишер Навоий шеъриятида самарали қўлланган Лайли ва Мажнун тимсолларининг поетик таҳлилига эътибор қаратилади. Унда Алишер Навоий лирик девонларида Лайли ва Мажнун тимсолларининг тасвир этилишидаги бадиий маҳорат ҳамда шеърий санъатлардан фойдаланиш масалалари атрофлича очиб берилади.

Калит сўзлар: Навоий шеърияти, лирик жанрлар, лирик образлар, тимсол ва талқин, шеърий санъатлар, Лайли ва Мажнун, маънавий санъатлар, лафзий санъатлар, мавзу ва гоя, мажозий ифода, бадиий таҳлил.

ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИМВОЛОВ ЛАЙЛИ И МАДЖНУН В ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОЯ

Санакулов Улугбек,

Самаркандский государственный иностранный язык институт,
исследователь

Аннотация: Данная научная статья посвящена поэтическому анализу образов Лайлы и Меджнун, которые эффективно используются в поэзии Алишера Навои. В ней подробно раскрыты вопросы художественного мастерства и использования поэтического искусства в изображении образов Лайлы и Меджнун в лирических диванах Алишера Навои.

Ключевые слова: поэзия Навои, лирические жанры, лирические образы, символ и интерпретация, поэтические искусства, Лейли и Меджнун, духовные искусства, словесные искусства, тема и идея, образное выражение, художественный анализ.

POETIC ANALYSIS OF THE SYMBOLS OF LAYLI AND MAJNUN IN ALISHER NAVOI'S POETRY

Sanakulov Ulugbek,

Samarkand state foreign languages institute, researcher

Abstract: This scientific article focuses on the poetic analysis of Layli and Majnun characters, which are effectively used in the poetry of Alisher Navoi. In it, the issues of artistic skill and the use of poetic arts in the depiction of Layli and Majnun characters in Alisher Navoi's lyric divans are revealed in detail.

Key words: Navoi's poetry, lyrical genres, lyrical images, symbol and interpretation, poetic arts, Layli and Majnun, spiritual arts, verbal arts, theme and idea, figurative expression, artistic analysis.

Кириш. Ўзбек мумтоз шеъриятида анаънавий образ ва тимсоллар, гўзал охорий лирик ифодалар, ранг-баранг мотивларларнинг аксарияти ишқ-муҳаббат тараннум этилган ғазалларга, шунингдек, айни мавзуда ёзилган жанрларга тўғри келади. Мумтоз шеъриятда ижодкорлар сўз санъатининг кўплаб турларидан маҳорат билан фойдаланишган. Буюк ижодкорлар қўллаган ҳар қандай шеърий санъат гояни бадиий ифодалаш, лирик ва эпик тимсолларни ёрқин

гавдалантириш, асарга жозоба, жило, таъсирчанлик бағишлаш вазифасини бажарган. [11.5] Ғазал мулкининг султони Алишер Навоий ҳам бу борада ўзига хос мактаб яратган. Навоий шеърятига турли образ ва тимсолларнинг ёрқин, баркамол ифодаланиши уларда қўлланилган маънавий ва лафзий санъатларнинг ўз ўрнида қўлланилишига боғлиқ. Алишер Навоий шеърятига Лайли ва Мажнун тимсоларининг асосий талкинлари ғазалларда ифода этилиб, бунда шоирнинг ўзига хос бадиий маҳорати намоён бўлади.

Адабиётлар таҳлили. Буюк шоир ўз ғазалларига тез-тез Шарқнинг бу кўхна ишқ қиссаси мотивларини талмех ўрнида келтириб ўтади. Талмех (араб. назар солмоқ, ишора қилмоқ) санъати шеърда машхур қисса, байт ёхуд машхур мақолга ишора қилиш усулидир. [7.397] Алишер Навоий шеърятига Лайли ва Мажнун тимсоллари турли хил кўринишларда талмех-тамсил қилинади. Бунда мазкур тимсоллар қиссага хос айрим лавҳа(эпизод)лари билан бирга келтирилади. Жумладан, “Ғаройиб ус-сиғар” девонида “Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро, Ахтари саъде ҳилол ичра кезар гарду аро” деб бошланувчи 20-ғазалда Лайли ва Мажнун тимсолларининг қуйидагича талкинда янграйди:

Борғил, эй Мажнунки, ул ой заврақидек тез эмас,

Жунгким Лайло аморисин чекар ҳомун аро.[1, 41b]

(Эй Мажнун, тезроқ бор, Лайли ўтирган кажавани кенг саҳродан олиб ўтаётган туя ул ой кемасидек тез кетаётгани йўқ.)

Байтда Лайли қабиласининг кўчиб кетиши, бечора Мажнуннинг унинг ортидан бориши ёдга олинган. Шоир Лайли ва Мажнун сюжетга хос ушбу эпизодни маъшуқа дийдорига зору интизор ошиқ тасвирини ёритишда фойдаланган. Қуйидаги байтда шоир араб кишисининг Мажнунни Ҳай қабиласи атрофига йўлатмаслик эпизодини келтиради. Бироқ арабнинг бу ҳаракати фойдасиз, беҳуда. Сабаби Лайли ошиқ Мажнуннинг кўнглидан муқаррар жой эгаллаган, уни қабиладан ҳайдашдан наф йўқ.

Чу Лайли қилди Мажнун кўнглининг сарманзилин хилват,

Не суд ар қўймаса Ҳай гирдида ани араб ҳаргиз.[3,161 b]

Ишқий ғазалларда лирик қаҳрамон ошику девоналикда Мажнундан қолишмайди, шу боис у ўз қавмидан шикоятларга қолади. Қуйидаги байтнинг иккинчи мисрасида араб қабиласи аҳлининг Мажнунни тушунмай бошига турли таънаю маломатлар ёғдиришиб, зулм қилишгани биринчи мисра мазмунига тамсил вазифасида келтирилади.

Мени девонаға юз шиква бор ўз қавму хайлимдин

Ки, Мажнунға не турлик зулмким қилмиш, араб қилмиш.[3, 193 b]

Алишер Навоий ғазалларида “Лайли ва Мажнун”га хос қабила, ўт(олов) деталлари муҳим вазифада қўлланилади.

Лайли қабиласи ўти қайдик кўрунса шом,

Мажнунни куйдурур, бу не ўтлуқ қабиладур.[3, 112 b]

Даставвал байтда тасвирга олинган лавҳа ва унда ифодага эътибор бериб ўтамайди. Байтнинг биринчи мисрасида Лайли қабиласининг тундаги ҳолати, бу қабилани ёритган ўт(олов)га асосий фикр қаратилган. Иккинчи мисрада эса қабилага диққат қаратилган. Байтда шоир қабила, ўт орқали Мажнундаги Лайлига бўлган ишқ оловининг алангаланиши, куйдиришини таъкидлайди. Байтда қабила ўти, ўтлуқ қабила тарду акс санъатига мисол бўлади.

Юқоридаги байтни ифода этган ғазал даставвал “Наводир ун-нихоя” девонига киритилган, кейинчалик “Ҳазойин ул маъоний”нинг учинчи девони “Бадойеъ ул-васат”дан жой олган. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони

мазкур ғазалдан кейин яратилганлиги ҳисобга олинса, бу талқин яратилажак дostonнинг кичик эпизоди учун асос бўлган дейиш мумкин. Чунки лирик қаҳрамонни таажжубга солган Лайли қабиласи, унинг ўт(олов)и дostonда ҳам берилади. Ҳазрат Навоий Мажнуннинг руҳий ҳолатини очишда бу деталларга мурожаат қилган. Мажнуннинг кечаси ўтга қарата айтган монологи, қабила қаросини кўриб ҳушидан кетиши(XIV боб) дostonнинг энг таъсирчан лавҳаларидан биридир. [2.67-69]

Таҳлил ва натижалар. Алишер Навоий ғазалиётида Лайли ва Мажнун тимсоллари қўлланилган байтларда талмеҳ билан бирга ташбиҳ санъати ҳам маҳорат билан қўлланилади. Буни Лайли ва Мажнун тимсоллари тасвирланган байтлар, шоирнинг уларни ошиқ ва маъшуқа(ёр)образларига қиёслаган байтлари мисолида кузатиш мумкин. Қуйидаги байтда шоир лирик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларини Мажнунга, саҳрони ўзига ватан қилган маъшуқани Лайлига муқояса қилади.

Дашт уза Мажнун кеби саргаштадурмен, то эрур

Ул мусофир маҳвашим Лайли кеби саҳронишин.[3, 326 б]

(у ой юзли мусофир гўзалим Лайли каби саҳрони ўзига ватан қилиб олди, шундан бери Мажнундек бошим айланиб дашт бўйлаб кезаман.)

Улуғ шоирни табиатдаги ҳар бир нарса, ҳодисалар таъсирлантирган. Айтиш жойизки, ўхшатиш, яъни ташбиҳ даражалари турлича бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганимизда ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзуга ҳам боғлиқ ё бўлмаса шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. [6.72] Қуйидаги байтда шоир дарахт шохи, шамолнинг эсиши, баргнинг ерга тўкилишини Лайли ҳижронида нола қилган Мажнуннинг фарёдига ўхшатади.

Шох Мажнундурки, урэн бўлубон айлар фиғон,

Барг Лайлидурки, нилу игна бирла қозди хол.[1, 407 б]

Байтда ташхис(жонлантириш), ташбиҳ санъатларининг ажойиб намуналари яратилган. Тубандаги байтда шоир Лайли ва Мажнун тимсолларини табиат манзараларига ўхшатиш билан нозик инсоний ҳис кечинмаларни юзага чиқаради, эстетик таъсирчанлик яратади.

Сунбулин Лайли очибтур - ел абиросо эмас,

Доғини Мажнун қонатмиш - лолайи хумро эмас.[1, 249 б]

(Мазмуни, шамолни хушбўй ифор таратди деманг, Лайли сочларини ёйибди, лолани қизиллиги ортибди деманг, Мажнун кўксини қонатибди). Худди шундай навбатдаги байтда шоир Лайли ва Мажнун воситасида анъанавий ва оригинал ташбиҳ яратади.

Сарвдек уксуну ахзар бирла Лайли қаддидур,

Токдек юз ҳам била Мажнуни урэн қомати.[3, 466 б]

Ушбу байт мазмунан тазод санъати асосига қурилган. Шоир зидлик маъносини кучайтиришда ташбиҳга мурожаат этади. Бунда Лайли қадди сарвга(анъанавий), Мажнун қомати(жисми) ток дарахти танасига(шоирга хос) ўхшатилади. Сарв дарахтининг осмон бўйлаб тик ўсиши, токнинг ер юзасида эгри-бугри бўлиб ётиши тасвири Лайли ва Мажнун ҳолатига мос тушганки, ўқувчида янада аниқ тасаввур уйғотади.

Мумтоз шеърятимизда шеър мазмунини кучайтириш, тасвирни бўрттириб кўрсатиш ва таъсирчанликни ошириш мақсадида муболағага кенг ўрин берилган. Алишер Навоий ҳам ўз ғазалларида ошиқ ҳис-кечинмаларининг мураккаб туғени, ҳис-ҳаяжонини ифодалаш мақсадида Мажнун тимсоли, қолаверса у югурган дашт, шу масканга тегишли бўлган турли предмет(ашёлар) воситасида

бунга эришади.

Сўрса Мажнун ишқ даштида мени, айт, эй рафик
Ким, қуюндек итти бу водийда саргардон бўлуб.[1, 81 b]

(Эй дўстим, Мажнун ишқ даштида мени сўраб қолса, айтгинки, бу водийда у қуюндек боши айланиб югурганича кетди)

Бунда лирик қаҳрамоннинг ички ва ташқи ҳолати аниқ тасвирга кўчиб, ошиқнинг ҳолати Мажнунга тенглаштирилган.

Шеър байтларида маъно жиҳатдан бир-бирига яқин тушунчаларни англаувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифодалар, лавҳалар яратиш санъати таносуб деб аталади. [11.80] Алишер Навоий ғазалларида Мажнун қиссасига доир ана шундай тушунчалардан таносуб яратади.

То ошиқу шайдомен қатлим қилур ул кўзлар,
Мажнунга кийикларни ишқ улфати ром этмиш.[1, 278 b]

Байтда Мажнун, кийиклар, ишқ улфати каби сўзлар мос қўлланилган. Бу биринчи мисрада ифодаланган ошиқ ва уни шайдо этган ёрнинг қаттол кўзлари ўртасидаги ишқий муносабатларни ғоявий-мазмун томондан чуқурлаштирган.

Лайли ва Мажнун тимсоллари келтирилган байтларда истиоралар муҳим ўрин тутаяди. Чунончи, шоир лирикада биргина дашт сўзидан турли истиоралар яратади.

Ул парий ишқиди қочмоқдур ўзумдин ғаразим
Буки, ғам даштида Мажнундек этармен тақу дав...[1,537 b]
Ишқ даштида югуртурмен қуюнлар оҳдин,
Кўргали бу турфани Мажнуни ҳайрон қайдадур.[4,123 b]

Келтирилган байтлардаги ишқ дашти, ғам дашти истиоралари ғоят чуқур ҳис- кечинмаларни ёритишга хизмат қилган. Бунда лирик қаҳрамоннинг пари ишқиди ўзлигидан қочиши, унинг Мажнунга хос саҳро узлати, ғарб ва баъзи бошқа халқлар адабиётида талқин этилганидек, ижтимоий ёлғизлик, маънавий инқироз ёки илоҳий қонуниятлардан узоқлашувни эмас, аксинча, ўзлик ва борлиқни, бу орқали Оллоҳни билиш йўлидаги муҳим бир руҳий-маънавий босқични акс эттиради,[8.24] дейилса хато бўлмайди.

Алишер Навоий шеъриятида Лайли ва Мажнун тимсоллари ифодаланган байтларда тажнис, ийҳом санъатлари ҳам маҳорат билан қўлланилган. Тажнис байтда шаклдош сўзларни қўллаш, ийҳом араб тилида “шубҳага солиш” деган маънони билдиради. [9.74] Қуйидаги байтда ушбу санъатларнинг мумтоз намунаси учрайди.

Зиндадил Мажнуннинг ўлмиш кўнгли чун Лайлоға ҳай,
Бас не осиф они ҳайдин қовламоғлик, эй араб.[1, 66 b]

(Мазмуни, Мажнуннинг ўлган кўнгли Лайли билан тирик, эй араб, Мажнунни қабила(ҳай)дан ҳайдашинг фойдасиздир). Байтнинг ҳар икки мисрасида келган арабча “ҳай” сўзи китобхон зеҳнини синаши билан аҳамиятлидир. Биринчи мисрада “ҳай” - “тирик”, “жонли”, иккинчи мисрада “қабила” маъносида қўлланилади.

Мумтоз шеъриятда араб алифбосидаги ҳарфларни қўллаш китобат санъатига мисол бўлади. Алишер Навоий қуйидаги байтнинг биринчи мисрасида талмех қўлласа, иккинчи мисрада арабча алиф ва дол ҳарфларидан китобат санъатини юзага чиқаради.

Дема ровий: “Эрур Фарҳоду Мажнун қиссаси муҳлик”.
Ани алқисса бир долу алиф бил достонимдин. [1, 514 b].

Алиф ва дол ҳарфлари аксарият шоирлар ижодида ошиқ ва маъшуканинг

каддига ўхшатиш учун қўлланилган. Алишер Навоий байтда бу икки ҳарфдан маънони кучайтиришни кўзлаган. Шоир ровий(қиссагўй)га мурожаат қилиб, Фарҳод ва Мажнун қиссаларини ғамгин дема, менинг ишқ дostonим олдида ўша ишқ қиссалари ҳеч гап эмас, улар дostonимнинг икки ҳарфича (>) келади, дейди.

Хулоса. Шундай қилиб, Алишер Навоий шеъриятида, хусусан ғазалиётида Лайли ва Мажнун тимсоллари муҳим поетик вазифаси билан ажралиб туради. Шоир нафақат ушбу тимсолларни, балки сюжетга хос қирралари билан ўз шеъриятига олиб киради. Ушбу образларнинг поетик ифодаларга кўчиши, тимсолий ифодаси турли хил шеърий санъатлар воситасида янада такомиллашади. Бундан Алишер Навоийнинг лирикада эпик образлардан лирик тимсоллар яратиш маҳорати ўзига хос тарзда намоён бўлади. Навоий шеъриятида Лайли ва Мажнун тимсоллари билан боғлиқ ҳар бир талқин, шеърий ифоданинг образли бўлишини, шоир фикрлари, лирик қаҳрамон ҳис-туйғулари оний кечинмаларини таъсирли ва янада ёрқин бўлишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik: 1-jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 804 b.
2. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 320 b.
3. Alisher Navoiy: qomusiy lug‘at. – Toshkent: “Sharq”, 2016. – 536 b.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 544 б.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.
6. Аристотель. Поетика(Поезия санъати ҳақида) – Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 152 б.
7. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. –560 б.
8. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поетикаси. Фил. фан. б. фан доктори(DSc) диссертацияси автореферати, – Тошкент, 2017. 72 б.
9. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
10. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
11. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1998. – 240 б.